

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-8-84-7>

УДК 373.013.42:316.624(045)

Мінакова І.В.

Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФІЛАКТИКИ РИЗИКОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ

Анотація. У статті автор розглядає проблему ризикованої поведінки підлітків та можливостей для її попередження з точки зору соціально-педагогічної роботи. Автор досліджує трактовку поняття «профілактика». Окреслюються можливості та практика використання розвитку життєвих навичок як фактора попередження ризикованої поведінки. Автор пропонує інструментарій проведення тренінгових курсів, що передбачає ґрунтовну теоретичну та практичну підготовку фахівців. Представлено досвід Запорізької області, щодо співпраці з Проектом Німецького товариства міжнародного співробітництва GIZ «Консультавання з ВІЛ/СНІДу та підтримка інституцій» по запровадженню в закладах освіти навчально-профілактичних, інтерактивних інструментів «Маршрут безпеки» та «Профілактика ВІЛ/СНІД на робочому місці в закладах освіти».

Ключові слова: ризикована поведінка, профілактика, профілактичні технології, життєві компетентності, тренінг.

Minakova Iryna

Zaporizhia Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

ORGANIZATION OF STUDENT RISK BEHAVIOR PREVENTION

Summary. The author of the article points out that the prevention of risky behavior of students today is one of the priorities of modern educational institutions. This is primarily due to the fact that in Ukraine there are many negative factors influencing the minds of adolescents and young people. Prevention of risky behavior of pupils today is one of the priorities of modern educational institutions. The article considers the problem of adolescent risk behavior and possibilities for prevention in terms of social and educational work. The author explores the interpretation of the concept of "prevention". In the author's view, primary prevention is the most effective and massive method, therefore covers all participants in the educational process and aimed primarily at promoting a healthy lifestyle. Different approaches to the choice of preventive technologies are considered. Possibilities and practice of using the development of life skills as a factor in preventing risky behavior are outlined. The competence potential of the social and health education sector is defined in the development of skills and attitudes of such a key competence as social. The author studies the possibility of prevention of risk behavior in adolescents by creating life competencies. The author notes that the implementation of effective programs to prevent risky behavior for students is essential. One of the most effective forms of prevention activities in educational institutions are trainings. In particular, the author offers a toolkit of training courses "Forming a healthy lifestyle and HIV/AIDS prevention", "Safety Route", "HIV/AIDS prevention in the workplace in secondary schools", which could be provided thorough theoretical and practical trainings. The author shares the experience of Zaporizhzhia region on cooperation with the Project "HIV/AIDS Counseling and Institutional Support" of Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH on the introduction of such educational, preventive and interactive tools as "Safety Route", "HIV/AIDS prevention in the workplace in secondary schools" in educational institutions.

Keywords: risky behavior, prevention, preventive technologies, life competencies, training.

Постановка проблеми. Профілактика ризикованої поведінки учнів на сьогодні є одним із пріоритетних напрямів діяльності сучасних закладів освіти. Це пов'язано насамперед з тим, що в Україні існує чимало негативних факторів впливу на свідомість підлітків та молоді. Серед найвагоміших – економічні і політичні суперечності, складні соціокультурні умови, криміногенність суспільства тощо.

Зокрема, згідно з дослідженнями громадської організації «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та Європейського моніторингового центру з наркотиків та наркоманії (EMCDDA) (2019) біля 50% українських підлітків мають досвід куріння, 86% вживали алкоголь та 18% – наркотики. Серед причин, з яких підлітки вживали алкоголь, 36% хлопців та 42% дівчат назвали «покращення настрою»; 23% хлопців і 30% дівчат за допомогою алкоголю намагаються впоратися з внутрішніми проблемами; 17% опитаних відповіли, що

вживають алкоголь задля «отримання кайфу», а 12,5% – для схвалення іншими [8].

Занепокоєння викликає те, що вживання алкоголю і наркотиків стає певною цінністю сучасної молоді, перетворюється в атрибут способу життя. Причинами такого стану, на наш погляд, є недостатня сформованість у значної частини дітей і молоді толерантності, милосердя, честі, совісті, доброти, що викликає у підлітків, юнаків та дівчат апатію, нудьгу, відчуття своєї непотрібності, нерозуміння сенсу життя.

Отже, здійснення профілактичної роботи є на часі актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що в них певною мірою висвітлено: теоретико-методологічні засади формування здорового способу життя та культури здоров'я учнівської молоді (О. Вакулєнко, Л. Ващенко, Г. Власюк, О. Жабокрицька, С. Кириленко, С. Лапаєнко, О. Леонтєва, Л. Сущенко); безпечна поведінка та профілактика ризикованої поведінки (О. Булгакова, Г. Власюк, Г. Сорчова, В. Оржеховська,

О. Пилипенко, В. Пономаренко); ідеї компетентнісного підходу до загальної середньої та вищої освіти (І. Бех, Н. Бібік, І. Єрмаков, О. Локшина, В. Луговий, О. Овчарук, Л. Парашенко, О. Померун, О. Савченко, С. Трубачева, Ю. Швалб); формування життєвої компетентності особистості (І. Єрмакова, Н. Пустовіт, Л. Сохань, М. Степаненко, Т. Титаренко, В. Циби, І. Ящук); моделювання та впровадження програм щодо здорового способу життя та профілактики ВІЛ/СНІДу серед молоді (О. Балакірева, О. Безпалько, М. Варбан, Б. Зорник, О. Голоцван, Л. Животовська, І. Зверева, А. Капська, Г. Лактіонова, С. Страшко, С. Терницька) та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення наукових джерел, аналіз теоретичного і практичного досвіду свідчить про те, що в них певною мірою висвітлені питання формування здорового способу життя та культури здоров'я учнівської молоді, моделювання та впровадження програм щодо здорового способу життя тощо. На нашу думку постає проблема підготовки педагогів до системної роботи щодо організації профілактики ризикованої поведінки учнів.

Мета статті. Отже, впровадження ефективних програм профілактики ризикованої поведінки для учнівської молоді є вкрай необхідним. Такі програми мають забезпечити позитивний вплив на поведінку учнів шляхом підвищення їхньої мотивації до здорового способу життя, отримання ними необхідних для безпечної поведінки знань і набуття нових ставлень, практичних і життєвих навичок.

Виклад основного результату дослідження. Визначимося, що ми розуміємо під терміном «профілактика».

Термін профілактика (з гр. – «попередження») – це комплекс науково обґрунтованих і своєчасно застосованих дій, спрямованих на попередження вживання наркотичних засобів підлітками, виникнення пов'язаних із цим психологічних, соціокультурних відхилень.

Словник української мови дає таке значення профілактиці – «Заходи, що запобігають виникненню й поширенню хвороб, сприяють охороні здоров'я населення» [9].

Соціально-педагогічна профілактика – це система форм, методів, засобів соціального виховання, спрямованих на створення оптимальної соціальної ситуації розвитку підлітків, яка сприятиме вияву їхньої активності в різних видах соціально значущої діяльності (Г.О. Орел, 2007; Т.М. Швець, 2015).

Ми підтримуємо думку А.В. Самойлова, який розглядає профілактику як роботу з особистістю, яка полягає у формуванні в людини навичок самостійного прийняття рішень; умінь вирішувати проблемні ситуації, що виникають; навичок вирішення проблем спілкування та вмінь поводитися в різних ситуаціях; умінь протистояти впливу групи, вмінь розв'язувати конфліктні ситуації [10].

Відповідно до класифікації ВООЗ профілактика поділяється на первинну, вторинну та третинну.

Первинна профілактика, на наш погляд, є найбільш масовою та ефективною, тому що охоплює всіх учасників освітнього процесу та спрямована перш за все на формування здорового

способу життя. Навчання учнів знанням і навичкам здорового способу життя є важливим компонентом будь якого рівня освіти та програм охорони здоров'я [5].

Ми поділяємо позицію М. Вольнової, яка пропонує такі підходи до вибору профілактичних технологій:

1. Інформаційний підхід, який базується на тому, що відхилення у поведінці підлітків від соціальних норм відбуваються тому, що неповнолітні їх просто не знають. З огляду на це основним напрямом роботи має стати інформування неповнолітніх про їхні права й обов'язки, а також вимоги, які висуває суспільство й держава до виконання встановлених для певної вікової групи соціальних норм; правові аспекти наслідків поведінки, що відхиляється від норми; клініко-біологічні наслідки аномальних звичок; шляхи і способи утвердження здорового способу життя.

2. Соціально-профілактичний підхід спрямований на виявлення, усунення і нейтралізацію причин і умов, які створюють різного роду негативні явища. Він передбачає: навчання дітей правилам і нормам гігієни з урахуванням статеві-вікових особливостей; вивчення особливостей фізичного і психічного розвитку дітей у період перебування в дитячій установі; аналіз соціально-культурних умов виховання дітей в конкретному мікросоціальному оточенні – в сім'ї, в колі однолітків тощо.

3. Медико-біологічний підхід полягає у попередженні можливих відхилень від соціальних норм цілеспрямованими заходами лікувально-профілактичного характеру щодо осіб, які страждають різними психічними аномаліями, тобто патологією на біологічному рівні.

4. Соціально-педагогічний підхід передбачає відновлення чи корекцію якостей особистості підлітка з девіантною поведінкою, особливо його моральних і вольових якостей [1].

Світовим і вітчизняним досвідом доведено, що саме освіта на основі життєвих навичок (ООЖН), на відміну від класичних інформаційних підходів, набагато ефективніше впливає на поведінку людини: підвищує стійкість до негативних соціальних впливів і суттєво знижує схильність до невиправдано ризикованої поведінки та вживання психоактивних речовин. ООЖН також сприяє моральному вдосконаленню людини, усвідомленню нею важливих цінностей, розвитку комунікативності, емпатії і співробітництва, інших класичних рис гармонійно розвиненої особистості. В основі цієї методики – набуття життєвих навичок і тренінгові методи навчання [2].

Життєві навички (з англ. *life skills*) – це низка психологічних і соціальних компетентностей, які допомагають людині бути в гармонії зі своїм внутрішнім світом і будувати продуктивні взаємини із соціальним оточенням [2].

Ми згодні з твердженням В. Ляшенко, який стверджує, що поняття «життєва компетентність» значно ширше, об'ємніше, бо передбачає спроможність особистості набувати знання, перетворювати їх на уміння та адекватно діяти [3].

Заслужує на увагу визначення життєвої компетентності Н. А. Пустовіт. Вона визначає її як «індикатор, який дозволяє визначити готовність учня-випускника до життя, його подальший осо-

бистісний розвиток і здатність до активної участі у житті суспільства»; «логічне поєднання ставлення і цінності, уміння та знання» [6].

Звертаємо увагу на Проект Постанови Кабінету Міністрів України від 27.03.2020 "Державний стандарт базової середньої освіти" в якому визначено компетентнісний потенціал кожної освітньої галузі, зокрема компетентнісний потенціал соціальної та здоров'язбережувальної освітньої галузі визначено в розвитку умінь та ставлення такої ключової компетентності як соціальна компетентність [7].

Однією з найбільш ефективних форм здійснення профілактичної діяльності у закладі освіти є тренінг. Тренінг – це, перш за все, навчання, яке ґрунтується на досвіді людини, а також передбачає, що учасники тренінгу, крім отримання нової інформації, мають можливість одразу ж використовувати її на практиці, виробляючи нові навички.

Згідно листу МОН від 20.07.2020 № 1/9-385 "Деякі питання організації виховного процесу у 2020/2021 н.р. щодо формування в дітей та учнівської молоді ціннісних життєвих навичок" рекомендовано "впроваджувати апробовані передовою міжнародною та вітчизняною практикою профілактичних стратегій формування життєвих навичок, розроблення нових і удосконалення чинних програм та методик розв'язання наркотичних алкогольних проблем згідно з вимогами МОН до наукових, науково-методичних та освітніх видань" [4].

У цьому контексті заслуговує на увагу тренінговий курс Т.В. Воронцової, В.М. Оржеховської, В.С. Пономаренко "Формування здорового способу життя та профілактика ВІЛ/СНІДу", який спрямований на досягнення двох базових цілей:

перша – захист молоді, якій доводиться дорослішати й розв'язувати проблеми створення сім'ї та народження дітей в умовах епідемії ВІЛ/СНІДу;

друга – захист людей, які живуть з ВІЛ. Вони є частиною українського суспільства і потребують не лише медичної допомоги, але й можливостей для реалізації своїх невід'ємних прав, таких як право на навчання і роботу.

Тренінговий курс реалізує концепцію превентивної освіти на основі набуття життєвих навичок (ООЖН), спрямованих на подолання проблем підліткового віку і виховання гармонійно розвиненої особистості.

Слід відзначити програму навчально-профілактичних, інтерактивних інструментів «Маршрут безпеки» та Профілактика ВІЛ/СНІДу на робочому місці в загальноосвітніх навчальних закладах». У Запорізькій області цей інструмен-

тарій був запроваджений у 2016 році завдяки підписанню Меморандуму про взаєморозуміння та співпрацю між Департаментом освіти і науки Запорізької облдержадміністрації та Проектом Німецького товариства міжнародного співробітництва GIZ «Консультавання з ВІЛ/СНІДу та підтримка інституцій».

«Маршрут безпеки» – це сучасний інтерактивний інструмент, що має на меті підвищення обізнаності з репродуктивного здоров'я, профілактики ВІЛ та ПСШ серед молоді, а також пропагування толерантності до людей, яких торкнулась проблема ВІЛ/СНІД. «Профілактика ВІЛ/СНІД на робочому місці в загальноосвітніх навчальних закладах» – навчальна програма з профілактики ВІЛ/СНІД на робочому місці для середніх загальноосвітніх шкіл. Програма в інтерактивній формі та, засновуючись на найкращих європейських практиках, ознайомлює учасників із трьома ключовими темами: загальні знання про ВІЛ/СНІД, підтримка толерантності до тих, кого торкнулась проблема ВІЛ, та захист прав людини у сфері ВІЛ/СНІД.

Про результативність співпраці з реалізацією цих профілактичних програм у закладах освіти Запорізької області свідчить підвищення кваліфікації педагогів за цим напрямом. Так за 2016-2020 роки підготовлено 539 тренерів із 432 закладів дошкільної, загальної середньої та професійної освіти. Зокрема з превентивного інструменту «Маршрут безпеки» пройшли навчання 271 педагог, а за програмою «Профілактика ВІЛ на робочому місці» – 268 педагогів.

Активна реалізація двох навчально-профілактичних інструментів в закладах освіти Запорізької області була відмічена Німецьким товариством міжнародного співробітництва GIZ «Консультавання з ВІЛ/СНІДу та підтримка інституцій» облаштуванням на базі 20 закладів освіти сучасних тренінгових кабінетів.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Здійснене дослідження дозволило констатувати наступне: профілактика ризикованої поведінки для учнівської молоді потребує впровадження ефективних програм. Ці програми забезпечують мотивацію учнів до здорового способу життя, формування необхідних для безпечної поведінки знань, ставлень, практичних і життєвих навичок.

Інститути післядипломної педагогічної освіти повинні проводити підготовку педагогічних кадрів за методикою розвитку життєвих навичок для впровадження ефективних програм профілактики ризикованої поведінки для учнівської молоді.

Таблиця 1

Уміння	Ставлення
Підтримувати власне здоров'я й добробут, вести здоровий спосіб життя; виявляти толерантність і розуміння різних поглядів, переконань; бути спроможним створювати атмосферу довіри; працювати в команді, обстоюючи інтереси особистого, сімейного і суспільного добробуту; конструктивно комунікувати в різних середовищах, діяти відповідально в різних життєвих ситуаціях, в т.ч. небезпечних і надавати першу допомогу; дотримуватися правил безпечної, відповідальної й етичної поведінки.	Повага до себе та інших людей; готовність до співпраці, наполегливість, чесність, толерантність, чуйність/асертивність; відповідальне ставлення до безпеки, здоров'я й добробуту і збереження здоров'я.

Список літератури:

1. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб. і доповн. Київ, 2016. 188 с.
2. Воронцова Т.В., Оржеховська В.М., Пономаренко В.С. Формування здорового способу життя та профілактика ВІЛ/СНІДу: Програма навчального курсу для учнівської молоді старшого підліткового та юнацького віку. Київ : Освіта, 2013. 12 с.
3. Ляшенко В.І. Визначення рівнів сформованості життєвої компетентності дітей-інвалідів. Метод. рекомендації для спеціалістів соціальної реабілітації. Миколаїв : Державний комплекс ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів, 2009. 46 с.
4. Лист МОН від 20.07.2020 № 1/9-385 «Деякі питання організації виховного процесу у 2020/2021 н.р. щодо формування в дітей та учнівської молоді ціннісних життєвих навичок». URL: <https://imzo.gov.ua/2020/07/23/lyst-mon-vid-20-07-2020-1-9-385-deiaki-pytannia-orhanizatsii-vykhovnoho-protsesu-u-2020-2021-n-r-shchodo-formuvannia-v-ditei-ta-uchnivskoi-molodi-tsinnisnykh-zhyttievyykh-navychok/> (дата звернення: 23.07.2020).
5. Мінакова І.В., Денисенко Н.Ф. Розвиток життєвих навичок як метод навчання здоровому способу життя та елемент високоякісної освіти. *Електронний збірник наукових праць ЗОІППО*. 2011. Випуск 3. URL: http://www.zoippo.zp.ua/pages/el_gurnal/pages/vip3.html (дата звернення: 18.04.2020).
6. Пустовіт Н.А. Життєва компетентність / Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук. України; головний ред. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 285 с.
7. Проект Постанови Кабінету Міністрів України № б/н від 27.03.2020 «Державний стандарт базової середньої освіти». URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/2759-shcho-u-derjavnomu-standart-bazovo-seredno-osvti> (дата звернення: 03.07.2020).
8. Результати опитування щодо куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків в Україні : Укрінформ. Мультимедійна платформа іномовлення України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2795365-rezultati-opituvanna-sodo-kurinna-vzivanna-alkogolu-ta-narkoticnih-recovin-sered-pidlitkiv-v-ukraini.html> (дата звернення: 18.04.2020).
9. Словник української мови-11. URL: http://ukrlit.org/slovyk/slovyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh (дата звернення: 28.04.2020).
10. Самойлов А.М. Пріоритети та технології педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Sitimn_2015_41_31 (дата звернення: 21.05.2020).

References:

1. Volnova, L.M. (2016). *Profilaktyka deviantnoi povedinky pidlitkiv: navch.-metod. posibnyk do spetskursu «Psycholohiia deviatzii» dlia studentiv spetsialnosti «Sotsialna robota» u dvokh chastynakh. Ch. 1.* [Prevention of deviant behavior of adolescents: educational and methodical manual for the special course «Psychology of Deviations» for students of «Social Work» in two parts. P. 1]. Kyiv: Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova. (in Ukrainian)
2. Vorontsova, T.V., Orzhekhovska, V.M., & Ponomarenko, V.S. (2013). *Formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia ta profilaktyka VIL/SNIDu: Prohrama navchalnoho kursu dlia uchnivskoi molodi starshoho pidlitkovoho ta yunatskoho viku* [Developing a Healthy Lifestyle and HIV/AIDS Prevention: Curriculum for Older Adolescents and Adolescents]. Kyiv: Osvita. (in Ukrainian)
3. Liashenko, V.I. (2009). *Vyznachennia rivniv sformovanosti zhyttievoi kompetentnosti ditei-invalidiv. Metod. rekomendatsii dlia spetsialistiv sotsialnoi rehabilitatsii* [Determining the levels of formation of life competence of children with disabilities. Methodical encores for social rehabilitation specialists]. Mykolaiv: Derzhavnyi kompleks rannoї sotsialnoi rehabilitatsii ditei-invalidiv. (in Ukrainian)
4. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy (2020). *Lyst MON vid 20.07.2020 № 1/9-385 «Deiaki pytannia orhanizatsii vykhovnoho protsesu u 2020/2021 n.r. shchodo formuvannia v ditei ta uchnivskoi molodi tsinnisnykh zhyttievyykh navychok»* [The letter of MoES from 20.07.2020 No 1/9-385 «Some questions of the organization of the educational process in the academic year 2020/2021 on the formation of children and youth valuable life skills»]. Available at: <https://imzo.gov.ua/2020/07/23/lyst-mon-vid-20-07-2020-1-9-385-deiaki-pytannia-orhanizatsii-vykhovnoho-protsesu-u-2020-2021-n-r-shchodo-formuvannia-v-ditei-ta-uchnivskoi-molodi-tsinnisnykh-zhyttievyykh-navychok/> (accessed 23 July 2020).
5. Minakova, I.V., & Denysenko, N.F. (2011). *Rozvytok zhyttievyykh navychok yak metod navchannia zdorovomu sposobu zhyttia ta element vysokoiakisnoi osvity* [Development of life skills as a method of teaching a healthy lifestyle and an element of high quality education]. *Elektronnyi zbiryk naukovykh prats ZOIPPO* [Electronic collection of scientific papers ZOIPPE], vol. 3. Available at: http://www.zoippo.zp.ua/pages/el_gurnal/pages/vip3.html (accessed 25 July 2020).
6. Pustovit, N.A. (2008). *Zhyttieva kompetentnist* [Life competence]. *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of Education]. Kyiv: Yurinkom Inter, p. 285.
7. Kabinet Ministriv Ukrainy (2020). *Proekt Postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy № b/n vid 27.03.2020 «Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity»* [Draft Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine without Nofrom 27.03.2020 «State standard of basic secondary education»]. Available at: <https://www.pedrada.com.ua/article/2759-shcho-u-derjavnomu-standart-bazovo-seredno-osvti> (accessed 23 July 2020).
8. Ukrinform. *Multymediina platforma inomovlennia Ukrainy (2019). Rezultaty opytuvannia shchodo kurinnia, vzhivannia alkoholiu ta narkotychnykh rehovyn sered pidlitkiv v Ukraini* [Results of the survey on smoking, alcohol and drug use among adolescents in Ukraine]. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2795365-rezultati-opituvanna-sodo-kurinna-vzivanna-alkogolu-ta-narkoticnih-recovin-sered-pidlitkiv-v-ukraini.html> (accessed 23 July 2020).
9. Bilodid, I.K. (ed.) (1970–1980). *Slovyk ukrainskoi movy: v 11 tt.* [Dictionary of the Ukrainian language-11]. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)
10. Samoilov, A.M. (2015). *Priorytety ta tekhnologii pedahohichnoi profilaktyky deviantnoi povedinky pidlitkiv* [Priorities and technologies of pedagogical prevention of deviant behavior of adolescents]. *Suchasni informatsiini tekhnologii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy* [Modern information technologies and innovative teaching methods in training: methodology, theory, experience, problems], vol. 41, pp. 134–139. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sitimn_2015_41_31 (accessed 24 July 2020).